

Droga bułgarskiego Kościoła do autokefalii (IX–XX w.)

The Autophely of the Bulgarian Church

Konrad Kuczara

Wydział Artes Liberales, Uniwersytet Warszawski, Polska

 0000-0002-5408-1286

 kuczara.konrad@gmail.com

Data przekazania: 9.05.2023

Data akceptacji: 27.05.2023

Data publikacji: 11.09.2023

Abstract: The Bulgarian prince Boris was baptized in 864. In 918, the synod of Bulgarian bishops elevated the Bulgarian archbishopric to the patriarchate. In 927 Constantinople recognized the patriarchate. In 1020 the Bulgarian Patriarchate was abolished. The Church regained autocephaly in 1187. After the conquest of the Bulgarian lands by the Ottomans, the Church ceased autocephaly again. The struggle for the autocephaly of the Bulgarian Church became a very important postulate of the Bulgarian national movement in the 19th century. In 1872 the Bulgarian exarchate unilaterally favored autocephaly. Only in February 22, 1945, the Patriarch of Constantinople confirmed the autocephaly of the Bulgarian Church. In 1953 the Bulgarian Patriarch was elected.

Streszczenie: Bułgarski książę Borys został ochrzczony w 864 r. W 918 r. synod bułgarskich biskupów podniósł bułgarskie arcybiskupstwo do patriarchatu. W 927 r. Konstantynopol uznał ten patriarchat. W 1020 r. bułgarski patriarchat zlikwidowano. Kościół odzyskał autokefalię w 1187 r. Po podboju ziem bułgarskich przez Osmanów Kościół znów utracił autokefalię. Walka o autokefalię Kościoła bułgarskiego stała się w XIX w. bardzo ważnym postulatem bułgarskiego ruchu narodowego. W 1872 r. bułgarski egzarchat jednostronnie ogłosił autokefalię. Dopiero 22 lutego 1945 r. patriarcha Konstantynopola zatwierdził autokefalię Kościoła bułgarskiego. W 1953 r. wybrano patriarchę bułgarskiego.

Keywords: Church, Bulgaria, orthodoxy, autocephaly, exarchate, patriarchate

Słowa kluczowe: Kościół, Bułgaria, prawosławie, autokefalia, egzarchat, patriarchat

Cite this article: Kuczara, K., *Droga bułgarskiego Kościoła do autokefalii (IX–XX w.)*, Elpis, 25 2023:

Cytowanie: 41-49. <https://doi.org/10.15290/elpis.2023.25.04>

Do świata chrześcijańskiego państwo bułgarskie wprowadził książę Borys I (853–889). Przyjęcie przez władcę nowej wiary przyczyniło się do scalenia elementu bułgarskiego i słowiańskiego. Wzmocniło też pozycję władcy i wpłynęło na rozwój bułgarskiej kultury. W 863 r. ziemie bułgarskie nawiedziła klęska głodu, związana z nieurodzajem po wielkim trzęsieniu ziemi (Dymitrow, 1986, s. 41). Sytuację wykorzystał cesarz bizantyński Michał III (842–867), którego armia przekroczyła granice bułgarskie. Borys I zmuszony został do kapitulacji (Lang, 1983, s. 59). Poprosił wówczas cesarza o przysłanie duchownych z Bizancjum (Kumor, 1973, t. 2, s. 116). Po zakończeniu soboru w Konstantynopolu (869/870) patriarcha Ignacy (847–858, 867–877) wyznaczył arcybiskupa i duchowieństwo dla Kościoła bułgarskiego (Swoboda, 1961, t. 3, s. 494).

Prawdopodobnie Borys I ochrzcił się w Plisce w 866 r., przyjmując imię Michał¹. Razem z nim chrzest przyjęli ludzie z jego najbliższego otoczenia. Jednak chrzest bułgarskiego ludu nie odbywał się bez oporu. Bułgarzy protestowali także przeciwko polityce współpracy z cesarzem bizantyńskim. Bunty ludu zostały jednak skutecznie stłumione przez Borysa (Panayotov, 2005, s. 111-112).

Jednym z głównych celów Borysa było niezależnienie się od Bizancjum, dlatego w 866 r. wysłał do króla Ludwika Niemieckiego (843–876) prośbę o przysłanie duchowieństwa łacińskiego do jego kraju. W tym samym roku posłał także delegację do papieża Mikołaja I (858–867) ze „stoma piętnastoma pytaniami” (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 616), prosząc o skierowanie patriarchy lub arcybiskupa do Bułgarii. Papież potwierdził zamiar wysłania kandydata na arcybiskupa. Taka polityka skutkowałą przyjęciem zwierzchnictwa Rzymu i w konsekwencji autokefalia Kościoła nie byłaby możliwa. Rzym skierował do Bułgarii swoich delegatów: Pawła z Populonii i Formozusa z Porto. Z rozkazu Borysa z Bułgarii wygnano wówczas greckie duchowieństwo. W 867 r. na terenie Bułgarii pojawili się także duchowni germańscy, którzy widząc aktywność rzymskich duchownych, powrócili do swego kraju (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 616).

W 867 r. Formozus udał się do Konstantynopola na synod zwołany przez patriarchę Focjusza (858–867 oraz 877–886). Focjusz protestował przeciwko aktywności duchownych łacińskich w Bułgarii. Książę Borys

1 Niektórzy badacze podają 864 r. (Ostogorski, 2012, s. 243). Inni zaś rok 866 (Wasilewski, 1988, s. 53; Wasilewski, 1972, s. 138-146).

jednak nie zaprzestał kontaktów z Rzymem. Poprosił nawet, by Formozus został metropolitą bułgarskiego Kościoła. W tym samym roku na cesarskim tronie zasiadł Bazyli I Macedończyk (867–886), który pozbawił Focjusza patriarszej godności. W 868 roku z rozkazu Borysa do Rzymu udała się delegacja z misją wskazania przez papieża metropolity dla Bułgarii. Papież Hadrian II (867–872) powołał na to stanowisko subdiakona Sylwestra. Tego wyboru nie zaakceptował Borys, prosząc papieża o wyznaczenie Formozusa (Kumor, 1973, s. 116). Po odrzuceniu przez papieża jego prośby, książę Borys powrócił do rozmów z patriarchą ekumenicznym Ignacym (847–858 oraz 867–877). Kontakty z Rzymem uległy dalszemu rozluźnieniu po opuszczeniu Bułgarii w 869 r. przez Pawła z Populonii (Swoboda, 1961, t.4, s. 49).

Konstantynopol obawiał się powrotu Borysa do pertraktacji z papieżem, dlatego też w 870 r. ustalono, że na czele Kościoła bułgarskiego stanie arcybiskup, który otrzyma szeroką autonomię. Książę Borys umiejętnie wykorzystał spory jurysdykcyjne między papieżem a patriarchą, uzyskując zgodę na autonomiczne arcybiskupstwo (Knowles i Obolensky, 1988, s. 234). Kościół bułgarski miał jedynie wymieniać w dyptychach imię patriarchy ekumenicznego. Przypuszczalnie prawem patriarchy było wyświęcanie biskupów oraz zatwierdzanie nowo wybranego arcybiskupa (Swoboda, 1961, t. 3 s. 495).

Wiara chrześcijańska wśród Bułgarów została utwierdzona przez uczniów świętych braci Cyryla i Metodego. Uczniowie wygnani z Moraw w 886 r. zostali przyjęci przez Borysa. Kliment (ok.840–916) i Naum (ok.830–910) przywieźli na ziemię bułgarskie księgi liturgiczne w języku słowiańskim. Grecy duchowni nie witali ich entuzjastycznie (Wasilewski, 1988, s. 54, Taranidis, 1988). Książę Borys skierował duchownych słowiańskich do Ochrydy (Hannick, 1999, s. 747). Tam Kliment rozpoczął pracę misyjną, kształcąc około trzech i pół tysiąca nowych duchownych, którzy po jego śmierci kontynuowali misyjne dzieło (Gjuzelew, 1986, s. 45). Za czasów Klimenta powstały w Ochrydzie dwie świątynie oraz klasztor pod wezwaniem św. Pantelejmona².

W czasie rządów Symeona I (893–927) sobór biskupów bułgarskich w 919 r. ogłosił autokefalię Kościoła. Arcybiskupstwo przekształcono w patriarchat ze stolicą w Presławiu (Dimitrov, 2007, s. 51). Warto wspomnieć, że Symeon dwa lata wcześniej przyjął tytuł „Cesarza Bułgarów i Rzymian” po zwycięskiej bitwie pod Anchialos (20 sierpnia 917 r.)³. Patriarchat ekumeniczny dopiero w 927 r. uznał bułgarską autokefalię (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 621). W 979 r. wschodnie tereny państwa bułgarskiego podbił cesarz Jan I Tzimiskes (969–976), podporządkowując tamtejsze biskupstwa patriarsze ekumenicznemu. Natomiast Kościół w zachodniej Bułgarii utrzymał autokefalię z siedzibą patriarchalną w Triadicy (*Patriarchat Bułgarii*. „Kalendarz Prawosławny”, 2003, s. 194-195).

W 1018 r. cesarz Bazyli II (976–1025) włączył ziemię bułgarskie do Bizancjum, czego konsekwencją była likwidacja w 1020 r. patriarchatu bułgarskiego, miejsce którego zajęło arcybiskupstwo ochrydzkie, obejmujące swą jurysdykcją obszar bułgarskiego patriarchatu (Wasilewski, 1988, s. 72). Arcybiskupem został Słowianin, ihumen monasteru w Debarze, Iwan (ok.1019–ok.1037) (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 622). Tolerancyjna polityka Cesarstwa Bizantyńskiego wobec Kościoła na ziemiach bułgarskich uległa pogorszeniu po śmierci Bazylego II. Na arcybiskupstwo w Ochrydzie Cesarz Michał IV (1034–1041) skierował Greka Leona z Paflagonii (Wasilewski, 1988). Usuwano wówczas Słowian z hierarchii kościelnej, a język słowiański w liturgii zastępowano greckim (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 622, Dimitrov, 2007, s. 52). Kościół bułgarski odzyskał niezależność dopiero w 1187 r., po powstaniu bojarów Teodora i Asena (Wasilewski, 1988, s. 78-79; Ostrogorski, 2012, s. 384). Głównym ośrodkiem Kościoła bułgarskiego stało się Tyrnowo (Swoboda, 1961, t. 3, s. 496). Cerkiew bułgarska kolejny raz zwróciła się do Rzymu za czasów cara Kałojana (1197–1207), który szukał sprzymierzeńca w papieżu Innocentym III (1198–1216) w konflikcie z Cesarstwem Bizantyńskim oraz Węgry. Kałojan w 1204 r. otrzymał od papieża tytuł królewski. Natomiast metropolita Tyrnowa Wasyl został prymasem. Tym sposobem Kościół bułgarski znalazł się w jurysdykcji papieża (Dimitrov, 2007, s. 52). Sytuacja ta nie trwała długo.

Za rządów Asena II (1218–1241) nastąpiło kanoniczne uznanie statusu bułgarskiego patriarchatu. Po śmierci arcybiskupa Wasyla w 1234 r. biskupi bułgarscy wybrali Joachima, którego wysłano po święcenia biskupie do patriarchy ekumenicznego. W 1235 r. patriarcha German II (1222–1240) ponownie przyznał autokefalię Cerkwi bułgarskiej. Arcybiskup Joachim I (1235–1246) otrzymał tytuł patriarchy, a Tyrnowo w konsekwencji stało się siedzibą bułgarskiego patriarchatu (Duychev, 1961, s. 163).

Za czasów Asena I do Tyrnowa przeniesiono relikwie św. Jana Rilskiego (ok.876–946) ze Sredecy. Warto wspomnieć, że za czasów Kałojana do Tyrnowa sprowadzono m.in. relikwie św. Michała Woina, św. Hilariona, św. Filoteusza Temnickiego. Asen II ufundował cerkiew Czterdziestu Męczenników, w której przechowywano

2 Działalność św. Nauma i Klimenta na ziemiach Macedonii opisał: Dimevski, 1989, s. 44-62.

3 Tytuł przyjęty przez Symeona: βασιλεύς Βουλγάρων και Ρωμαίων (Ostrogorski, s. 272, przyp.154).

relikwie św. Paraskewy Epiwackiej (Petki) (Duychev, 1961, s. 163). Prerogatywy patriarchy bułgarskiego były szerokie. Miał prawo zasiadania w radzie bojarów, mógł być także regentem. Członkami Świętego Synodu byli nie tylko metropolici i biskupi, ale także przedstawiciele władz świeckich. Każdego nowo obranego patriarchę zatwierdzał władca Bułgarii, wybierając jednego z trzech kandydatów. Patriarcha musiał wspierać politykę władcy, ponieważ w razie nieposłuszeństwa mógł stracić życie (Dimitrov, 2007, s. 53). Tak stało się z patriarchą tyrnowskim Joachimem III (1284–1300) oskarżonym przez cara Teodora Swetosława (1300–1321) o pertraktację z synem dowódcy Złotej Ordy Nogaja – Czaką (Kosik, Temelski, Turilov, 2002, s. 625).

Pod koniec XIV wieku ziemie bułgarskie znalazły się już całkowicie w rękach Osmanów (Wasilewski, 1988, s. 119). Turcy niszczyli bułgarskie świątynie lub urządzali w nich meczety. Trudna sytuacja ekonomiczna chrześcijan na tym terenie sprzyjała islamizacji. Wiarę porzucano niekiedy pod przymusem, a czasem po to, by nie płacić podatków dla „niewiernych”. Islamizacji uległ prawie cały region Rodopów (Kumor, 1984, t. 5, s. 257). Kościół bułgarski znów został podporządkowany patriarchatowi Konstantynopola. Z czasem wszyscy biskupi na ziemiach bułgarskich byli Grekami (Wasilewski, 1988, s. 125-126 i 136). Prowadziło to do sukcesywnej grecyzacji życia Kościoła. Spowodowało to także likwidację szkolnictwa bułgarskiego. Zniszczeniu uległo także wiele zabytków bułgarskiego piśmiennictwa (Ławreszuk, 2009, s. 186).

W XVI wieku relacje bułgarsko-greckie nie były jeszcze wrogie. Metropolita Tyrnowa, Grek Dionizy Rali⁴ (1585–1600) przygotowywał z innymi duchownymi powstanie przeciwko Osmanom, które wybuchło w 1598 r. (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 627). Duchownych wspomagał gospodar wołoski Michał Waleczny⁵ (1593–1600). Podczas walk Osmanów z Wołochami na Budę ruszyli Austriacy. Wykorzystali to Bułgarzy, rozpoczynając powstanie w Tyrnowie. Powstanie zostało krwawo stłumione przez Turków, skutkiem czego około sześćdziesięciu tysięcy bułgarskich chrześcijan z rodzinami przeniosło się na Wołoszczyznę w obawie przed prześladowaniami (Wasilewski, 1988, s. 130).

Kolejne powstanie przeciw Osmanom próbowano wywołać w 1646 roku. W 1683 r. nadzieję na wyzwolenie przyniosła Bułgarom zwycięska bitwa pod Wiedniem oraz Święta Liga. Zaczęli współpracować z prawosławną Moskwą. Osmanowie dowiedzieli się jednak o przygotowaniach kolejnego powstania i w 1686 r. zaatakowali zamek w Tyrnowie. Dwa lata później wybuchły kolejne walki z Osmanami, zainicjowane przez bułgarskich katolików z Cziprowci. Turcy zdobyli Cziprowci i stłumili bułgarskie oddziały pod Kutłowicą, zabijając większość powstańców. Ostatecznie pokonali ich w 1690 r. (Panaitescu, 2002, s. 131).

Greccy hierarchowie ostatecznie wprowadzili język grecki do administracji cerkiewnej oraz do nabożeństw, co nasiliło konflikty w samym Kościele. Mnisi i niższe duchowieństwo bułgarskie zaczęły stawiać opór hierarchom. W 1767 r. władze osmańskie z inicjatywy patriarchatu ekumenicznego podjęły decyzję o odebraniu autokefalii arcybiskupstwu ochrydzkiemu, usuwając arcybiskupa Arseniusza II⁶ (1763–1767) z katedry metropolitalnej i zsyłając go na Górę Atos. Arcybiskupstwo ochrydzkie znalazło się w jurysdykcji patriarchy ekumenicznego (Dimitrov, 2007, s. 54).

Ośrodki monastyczne w Bułgarii w tym czasie stały się miejscami rozwoju bułgarskiej kultury i języka, tworząc wspólnoty religijno-narodowe, mające w pewien sposób niezależny charakter od wpływów zarówno greckich, jak i tureckich. W klasztorach powstawały ikony oraz kopie ksiąg słowiańskich. Przykładem może być monaster św. Trójcy w Etropolu, gdzie przepisano kilkadziesiąt ksiąg liturgicznych, *Zborników* o różnej tematyce, np. *Gramatyki*. Znanym ikonografem bułgarskim tego okresu był mnich Niedziałko Zograf z Łowecza. Innym znanym autorem ikon działającym na ziemiach zachodniej Bułgarii oraz w Sofii na przełomie XVI i XVII był Pimen Zografski (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 628-629). W czasach rządów osmańskich duchowni bułgarscy różnej rangi podróżowali do Moskwy, szukając tam finansowego wsparcia. Otrzymywali tam nie tylko pieniądze, ale także księgi słowiańskie, głównie liturgiczne. W tym czasie sami Bułgarzy zaczęli wspomagać bułgarskie monasteria, przeprowadzając renowacje klasztornych cerkwi. W monasterach uczono pisania ikon, rzeźbiono relikwiarze, wytwarzano naczynia i sprzęty cerkiewne (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 629).

Monasteria stały się ważnymi ośrodkami bułgarskiego odrodzenia narodowego, zapoczątkowanego przez mnicha Paisjusza Chilendarskiego (ok.1722–1773), autora bułgarskiej historiografii pt. *Słowianobułgarska historia*, napisanej w monasterze Zografu przed 1762 r. (Stoyanov, 1962, s. 557-596; Dąbek-Wirgowa, 1980, s. 66). Dzieło Paisjusza przepisywano w monasterach i szybko zaczęto je rozpowszechniać w wielu wersjach. Paisjusz wychodził bowiem z założenia, że Bułgarzy powinni znać język swoich przodków oraz własną historię. Pracę Paisjusza kontynuował jego uczeń, biskup Sofroniusz Wraczański (1794–ok.1813) (Kumanov i Isova, 2006,

4 Na temat Dionizego Rali Paleologa zob. (Papadopoulos, 1984, s. 47-50).

5 Na temat Michała Walecznego zob. (Panaitescu, 2002).

6 Na temat Arseniusza II, zob. (Korzh, 2001, s. 423-424).

s. 293; Kiselkov, 1963), wzywając jednocześnie do odnowy moralnej bułgarskiego Kościoła (Kraśiński, 2012, s. 105). Jego *zborniki*, zawierały kazania, pouczenia duchowe oraz moralne. Pisał w języku bułgarskim z elementami cerkiewnosłowiańskiego, chcąc w ten sposób dotrzeć do jak najszerszego kręgu odbiorców. Od 1803 r. pracował w Bukareszcie, rozwijając działalność polityczną i literacką. Ważnym dziełem w jego dorobku był napisany w języku bułgarskim zbiór własnych kazań pt. *Kiriakodromion (Niedzielnik)*, wydany w 1806 r. (Dąbek-Wirgowa, 1980, s. 70). Sofroniusz pertraktował z Rosją w kwestii autonomii ziem bułgarskich pod panowaniem cara Aleksandra I (1801–1825) (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 629-630).

Wraz z utworzeniem Królestwa Grecji w 1830 r. wśród Bułgarów odżyły nadzieje na stworzenie autokefalicznego Kościoła. Bułgarzy już wcześniej starali się usunąć Greków z eparchii. Biskupi greccy byli jednak cały czas wspierani przez władzę osmańską oraz patriarchat (Wasilewski, 1988, s. 149). W 1830 r. diecezja tyrnowska włączyła się w kampanię przeciwko greckim hierarchom, a jej metropolita miał przyjąć tytuł egzarchy Bułgarii. Metropolia tyrnowska pokrywała się z granicami państwa tyrnowskiego przed jego upadkiem w XIV w. Ostatecznie usunięcie hierarchy greckiego z diecezji tyrnowskiej zapoczątkowało proces tworzenia niezależnego Kościoła, a podniesione do rangi politycznej, stało się działaniem zmierzającym do narodowego wyzwolenia (Dimitrov, 2007, s. 54-55; Karavelov, 1967, s. 366).

Wola walki Bułgarów o własny Kościół wzmogła się po wydaniu przez sułtana ustawy *Hatti serif* w 1839 r. Przywódcami ruchu walczącego o niezależność kościelną od patriarchatu Konstantynopola zostali mnisi Neofit Bozweli⁷ (1785–1848) oraz Ilarion Stojanow Michajłowski⁸ (1812–1875). Chcieli oni doprowadzić do usunięcia greckich duchownych z terenów Bułgarii oraz wprowadzenie do rządu osmańskiego duchownych bułgarskich. W 1839 r. Bozweli udał się do Konstantynopola, aby tam organizować parafię bułgarską, za co w 1841 r. zesłano go na Górę Atos (Wasilewski, 1988, s. 150). W tym czasie patriarchat Konstantynopola zaczął intensywnie kontrolować publikacje ukazujące się na jego terenie w językach słowiańskich. Patriarchat zakazał w 1841 r. korzystania z bułgarskiego przekładu *Pisma Świętego*. Wszystkie te działania spowodowały protesty prawosławnych Bułgarów i wzmogły nienawiść do Greków (Makarova, Zhila, 1999, s. 207-209).

Bozweli w 1844 r. po powrocie z wygnania kontynuował z Ilarionem działania na rzecz Kościoła bułgarskiego. Od następnego roku obaj mogli reprezentować Bułgarów z Konstantynopola przed patriarchatem oraz rządem osmańskim. Wystosowali dwie petycje do sułtana uzasadniające konieczność utworzenia niezależnego Kościoła bułgarskiego, przez co zostali zesłani na Świętą Górę. Bozweli zmarł w 1848 r. w Chilandarze. Natomiast Ilarion wrócił z wygnania w 1850 r. (Wasilewski, 1988, s. 151; Kumanov i Isova, 2006, s. 160). W 1847 r., gdy obaj przebywali na Górze Atos, utworzono w Konstantynopolu bułgarską gminę prawosławną wraz z drukarnią. Następnego roku rozpoczęto, dzięki pomocy finansowej Rosjan, wydawanie pisma pod tytułem *Wiadomości w Carogrodzie*. Pismo zawierało treści patriotyczne i wzywało do działań na rzecz bułgarskiej autokefalii (Wasilewski 1988, s. 151).

Podczas sułtańskiej wizyty Abdula Medżida (1839–1961) na ziemiach bułgarskich Bułgarzy prosili sułtana o zgodę na wprowadzenie do Cerkwi ich biskupów. W 1850 r. na synodzie w Konstantynopolu odrzucono te żądania. Starania o autokefalię jeszcze bardziej się nasiliły. Braли w nich udział Bułgarzy z ziem bułgarskich, z Konstantynopola, z Grecji, z Rosji, ziem rumuńskich oraz serbskich. W efekcie za urzędowania patriarchy Cyryla VII (1855–1860) dokonano chirotonii kilku władcyków bułgarskich. Jednym z nich był Ilarion Michajłowski, którego wyświęcono na władcykę makariopolskiego. Został duszpasterzem prawosławnych Bułgarów w Konstantynopolu, gdzie powstała bułgarska cerkiew. 25 października 1859 r. patriarcha Cyryl VII położył kamień węgielny pod budowę świątyni, którą poświęcono św. Stefanowi (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 630-630).

W 1856 r. wydany przez sułtana dekret *Hatti humajum* zrównał w prawach wyznawców wszystkich religii państwa osmańskiego, przyznając im pełnię swobód wyznawania wiary. Zapoczątkowało to w bułgarskim ruchu narodowym podział na dwie grupy. Pierwsi (tzw. starzy), wywodzący się przeważnie z bogatych bułgarskich rodzin, byli zwolennikami rozwiązania problemu niezależności Kościoła przez negocjacje z patriarchatem ekumenicznym. Drudzy (tzw. młodzi) natomiast optowali za ogłoszeniem autokefalii bez rozmów z patriarchatem. Byli to przedstawiciele młodej bułgarskiej inteligencji, wywodzący się w większości z drobnego mieszczaństwa oraz chłopstwa (Wasilewski, 1988, s. 152).

Decyzję w sprawie dalszych losów bułgarskiego Kościoła miał podjąć patriarszy synod w 1858 r. Bułgarzy należący do grupy „starych” wysłali na synod swoich przedstawicieli w celu przedstawienia planu reform kościelnych. Plan ten jednak został odrzucony przez Święty Synod. Druga grupa „młodych” rozpoczęła akcję

7 Neofit Bozweli znany także jako Neofit Chilendarski. Na jego temat zob. m.in. (Arnaudov, 1942).

8 Na temat Ilariona Makariopolskiego, zob. (Kumanov, Isova, 2006, s. 160; Radivoev, 1912).

usuwania siłą greckich hierarchów z bułgarskich katedr. Symbolicznym aktem walki o niezależność kościelną było uroczyste nabożeństwo odprawione ku czci św. Cyryla i Metodego 11 maja 1858 r. w Płowdiwie. Pascha z 3 kwietnia 1860 r. w cerkwi św. Stefana była bardziej znaczącym znakiem nieuznawania zwierzchności patriarchy Konstantynopola. W czasie Św. Liturgii biskup Ilarion Makariopolski nie wspominał imienia patriarchy, rozpoczynając tym aktem akcję cieszącą się wielkim poparciem ludu bułgarskiego, domagającego się zarówno oderwania ziem bułgarskich od państwa osmańskiego, jak i autokefalii Kościoła (Teplow, 1889, s. 167). Bułgarzy chcieli powołania na urząd patriarchy bułgarskiego Ilariona Makariopolskiego, który nie wyraził jednak na to zgody.

Spór był Osmanom na rękę, ponieważ sprzyjali projektowi unii z Rzymem, który zrodził się w kręgach duchowieństwa bułgarskiego. Przejście Kościoła pod zwierzchnictwo Rzymu rozważał także biskup Ilarion Makariopolski, co spotkało się ze zdecydowanym sprzeciwem młodej bułgarskiej inteligencji. Plany unijne stały się impulsem do zaangażowania się ambasady Rosji w Konstantynopolu w rozwiązanie problemu prawosławnego Kościoła bułgarskiego. W konflikt włączył się Święty Synod rosyjskiej Cerkwi, jednak rosyjscy biskupi nie opowiedzieli się zdecydowanie po jednej stronie. Wystosowali pismo (19 kwietnia 1869 r.) do patriarchy Grzegorza VI (1835–1840 i 1867–1871), przyznając rację obu stronom (Snegarov, 1952, s. 201). Działania rosyjskiej dyplomacji w Konstantynopolu oraz ustawiczne sygnały niezadowolenia Bułgarów spowodowały podpisanie 27 lutego 1870 przez sułtana Abdula Aziza (1861–1876) firmanu potwierdzającego powstanie bułgarskiego egzarchatu dla Księstwa Bułgarii, Wschodniej Rumelii i niektórych ziem Macedonii. W maju 1871 r. sporządzono statut egzarchatu, który zaaprobowała Wysoka Porta.

Na pierwszego egzarchę został powołany w lutym 1872 r. Antym Widyński⁹ (1872–1877) (Kumanov i Isova, 2006, s. 15). Przed wyborem brał udział w tworzeniu Synodu bułgarskiego Kościoła, pracował także przy sporządzeniu statutu nowego egzarchatu. Wybór Antyma został zatwierdzony przez sułtana beratem z dnia 3 kwietnia 1872 r. Łączność między Konstantynopolem a Kościołem bułgarskim została zerwana 11 maja 1872 roku, gdy Widyński już jako Antym I ogłosił autokefalię Kościoła bułgarskiego. Reakcją patriarchy ekumenicznego Antyma VI (1845–1848, 1853–1855, 1871–1873) było wyłączenie Antyma I z grona duchownych. Patriarcha Antym VI oskarżył bułgarski episkopat o etnofiletyzm (Ławreszuk, 2009, s. 189-190). Ekskomunika nałożona na Kościół bułgarski przez Konstantynopol nie poskutkowała odłączeniem Bułgarów od światowej wspólnoty prawosławnej, ponieważ niektóre Kościoły lokalne nie zgodziły się z decyzją patriarchy ekumenicznego, w tym Kościół rosyjski (Zernov, 1967, s. 161). Rosja chciała, by patriarcha uznał firman sułtana, który potwierdzał utworzenie egzarchatu bułgarskiego (Snegarov, 1952, s. 207). Powstanie egzarchatu stało się dla Bułgarów impulsem do walki o niepodległość. W 1875 r. wybuchło największe powstanie przeciwko Osmanom, które w następnym roku zostało stłumione. W kwietniu 1876 r. Antym I poinformował państwa europejskie o okrucieństwach, jakich doznał lud bułgarski od Osmanów, w wyniku czego w następnym roku został zdjęty z urzędu i osadzony w więzieniu. 24 kwietnia 1877 r. synod bułgarski wybrał metropolitę łowczańskiego Józefa (1877–1915) nowym egzarchą (Dimitrov, 2007, s. 56-57). W tym samym roku rozpoczęła się wojna rosyjsko-turecka, przegrana przez Osmanów. Wynikiem czego było podpisanie traktatu pokojowego w San Stefano 3 marca 1878 r. Bułgaria miała stać się niepodległym państwem. Antym powrócił z wygnania, obejmując katedrę w Widyniu. Tego samego roku w maju w Petersburgu osobiście podziękował carowi Aleksandrowi II za wsparcie Bułgarów. Wkrótce nowo utworzona Bułgaria na kongresie berlińskim w 1878 r. została zredukowana do Księstwa Bułgarii, w którym rządy objął książę Aleksander I Battenberski (1879–1889). Największa część Bułgarii znalazła się znowu we władaniu Osmanów.

W czasach panowania księcia Aleksandra I Kościół prawosławny miał pozycję wyznania uprzywilejowanego, co gwarantowała bułgarska konstytucja. Następny władca, książę Ferdynand Sakso-Koburski (1887–1918) nie był prawosławny, a premier bułgarski Stefan Stambołow (1887–1894) nie ukrywał swojej wrogości wobec wyznawców prawosławia. W obronie prawosławia stanął metropolita tyrnowski, Kliment (1884–1901), którego Stambołow usunął ze stolicy Bułgarii, zarzucając mu propagandę rusofilską. Kliment od grudnia 1887 r. nie mógł bez zezwolenia odprawiać nabożeństw w swojej diecezji. W roku poprzednim odsunięto także od zarządzania swoją eparchią metropolitę warneńsko-presławskiego Symeona. W 1888 r. Święty Synod zaprzestał wspominać imię księcia Ferdynanda w czasie Św. Liturgii, co było przyczynkiem do kolejnych sporów między władzą a Kościołem. Metropolitów: Klimenta i wraczańskiego Cyryla pociągnięto do odpowiedzialności karnej w 1889 r. W następnym roku Cerkiew bułgarska powróciła do modlitw za księcia Ferdynanda podczas sprawowania nabożeństw. W 1892 r. relacje między państwem a episkopatem bułgarskim uległy znacznemu pogorszeniu. Stambołow zaproponował zmianę Konstytucji Tyrnowskiej. Artykuł trzydziesty ósmy tejże mówił,

9 Antym I, zob. m.in. (Patriarch Kiril, 1956).

że następca księcia musi być członkiem Kościoła prawosławnego. Kościół bułgarski wykorzystał prasę do obrony swojej pozycji, publikując artykuły w gazecie *Nowości* wydawanej przez egzarchat bułgarski w Konstantynopolu. Stambołow zagroził wstrzymaniem dotacji dla egzarchatu i zabranieniem mu władzy nad Kościołem w Bułgarii. Prześladował biskupów jawnie nieakceptujących jego polityki wobec Cerkwi. Z tego względu uwięził w Monasterze Laskowskim metropolitę tyrnowskiego Klimenta, który w 1893 r. po raz kolejny został oskarżony o sympatię względem Rosji i uwięziony w Monasterze Głożeńskim (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 636).

W 1896 roku Ferdynand odsunął Stambołowa od władzy, ułaskawiając jednocześnie Klimenta. Zdecydował także, że jego syn Borys powinien stać się członkiem prawosławnej wspólnoty. 2 lutego 1896 r. w katedrze św. Niedzieli egzarcha bułgarski Józef (1877–1915) przyjął dwuletniego syna księcia Ferdynanda do Kościoła prawosławnego (Dimitrov, 2007, s. 59-60).

Na początku XX wieku egzarchat bułgarski składał się z szesnastu metropolii. Jedna z nich mieściła się w Adrianopolu, siedem na ziemiach Bułgarii, a osiem na terenach Macedonii (Dimitrov, 2007, s. 57). Po wojnach bałkańskich (1912–1913) egzarchat utracił wiele eparchii. Diecezje: ochrydzką, bitolską, weleską, dobardarską i skopijską włączono do Kościoła serbskiego, zaś diecezja salonicka (sołuńska) stała się częścią Kościoła greckiego. Parafie z południowej Dobrudży włączono do Kościoła rumuńskiego (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 637). Bułgarską Cerkiew osłabiła także utrata zamiejscowych placówek duszpasterskich w państwie osmańskim (Dimitrov, 2007, s. 60-61). Duchowni byli słabo wykształceni, co potwierdza fakt, że w 1905 r. na niecałe dwa tysiące duchownych zaledwie dwóch posiadało wyższe wykształcenie (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 637). To wszystko spowodowało zmniejszenie społecznej roli bułgarskiego Kościoła (Dimitrov, 2007, s. 62-63).

W 1915 r. zmarł egzarcha Józef, po śmierci którego nie wybrano od razu nowego zwierzchnika, ponieważ władze nie wyrażały zgody na wybór następnego egzarchy. W tym czasie Cerkiew bułgarska zarządzana była przez Święty Synod. Biskupi nie mieli wspólnej wizji zarządzania Kościołem. Przedmiotem sporu było wyznaczenie kandydata na egzarchę oraz metropolitę sofijskiego, ponieważ niektórzy członkowie synodu uważali, że oba te urzędy powinna sprawować jedna osoba. Taka sytuacja trwała trzydzieści lat. W tym czasie Kościół zarządzany był przez przewodniczącego Świętego Synodu, którym został w 1915 r. metropolita sofijski Parteniusz (1915–1916). Od 1919 r. reprezentantem Świętego Synodu był metropolita dorosteńsko-czerwieński, Bazyli (1919–1920). W czasie rządów metropolity Płowdiwu Maksyma (1920–1927), starano się podwyższyć kwalifikacje duchownych oraz katechetów, otwierając w 1923 r. Wydział Teologii na Uniwersytecie Sofijskim. Od 1927 r. przez kolejne trzy lata reprezentantem Świętego Synodu był metropolita wraczański Klemens (1927–1930). W 1930 r. funkcję tę pełnił metropolita widyński Neofit (1930–1944). Dopiero metropolita sofijski Stefan (1944–1945) został wybrany na urząd egzarchy 21 stycznia 1945 r. (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 637-638).

Bułgarski Kościół prawosławny w czasie II wojny przeciwstawił się bardzo wyraźnie antysemityzmowi oraz deportacji Żydów z Bułgarii. Metropolita sofijski Stefan razem z metropolitą Płowdiwu Cyrylem¹⁰ interweniowali u cara Borysa III (1918–1943), by ten nie godził się na wywożenie bułgarskich Żydów do obozów zagłady. Stefan nakazał także duchownym ukrywanie Żydów. Działania metropolity Cyryla w Płowdiwie doprowadziły do uratowania ponad tysiąca Żydów, którzy przez jakiś czas mieszkali w jego siedzibie (Burleigh, 2011, s. 271-272). Po wkroczeniu Armii Czerwonej na teren Bułgarii w 1944 r. władzę w kraju przejęli komuniści. W 1946 r. została proklamowana republika ludowa. Władze komunistyczne zaczęły przejmować majątki kościelne. Wszelkim organizacjom cerkiewnym zakazano działalności, szkołom natomiast zabroniono prowadzenia lekcji katechezy. Egzarchę Stefana I (1945–1948) Święty Synod zmusił do rezygnacji ze sprawowanego urzędu, ponieważ synod podjął współpracę z komunistyczną władzą (Dimitrov, 2007, s. 65-66). Konstytucja z 1947 r. dokonywała rozdziału Kościoła od państwa. Ustawą wprowadzoną dwa lata później zagwarantowano wolność wyznania. Władze komunistyczne zakazały Cerkwi działalności publicznej, całkowicie ją kontrolując (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 638).

W 1944 r. Bułgarzy nawiązali kontakt z przedstawicielami patriarchy Konstantynopola, którzy stwierdzili, że rozłam właściwie nie istnieje. Dążący do zakończenia schizmy egzarcha Stefan poprosił o wsparcie również Kościół rosyjski w październiku 1944 r. W 1945 r. zacieśniono współpracę z Moskwą. Pretekstem do podjęcia rozmów stała się uroczystość intronizacji patriarchy moskiewskiego Aleksego I (1945–1970). Konflikt trwający kilkadziesiąt lat oficjalnie został zażegnany, gdy 22 lutego 1945 r. patriarcha Konstantynopola Benjamin I (1936–1946) wydał *Tomos* zatwierdzający autokefalię Kościoła bułgarskiego (Kosik, Temelski i Turilov, 2002, s. 638).

W 1951 r. przyznano Cerkwi bułgarskiej nowy status. Kościół na terenie Bułgarii obejmował wówczas jedenaście diecezji, poza jej granicami posiadał jeszcze dwie eparchie. W 1953 r., po 560 latach od podboju

10 Cyryl, zob. m.in.: (Pantschovski, 1971; Ramet, 1984, s. 193-195; Dimov, 2004).

Tyrnowa przez Turków (w 1393 r.) został restaurowany patriarchat bułgarski (Mińko, 2009, s. 211). Na urząd patriarszy powołano metropolitę płowdiwskiego Cyryla (zm. 1971), który otrzymał tytuł patriarchy Sofii i całej Bułgarii. Intronizacja Cyryla odbyła się 10 maja 1953 r. W 1961 r. patriarchat Konstantynopola uznał oficjalnie patriarchat bułgarski, czego wynikiem była wizyta patriarchy Cyryla w Konstantynopolu w 1962 r. Kościół bułgarski utrzymywał także dobre relacje ze wszystkimi lokalnymi Kościołami prawosławnymi.

Dziś ponad 60 procent bułgarskiego społeczeństwa deklaruje przynależność do Kościoła bułgarskiego. W jurysdykcji Cerkwi bułgarskiej znajduje się jeszcze jedna diecezja w Europie oraz dwie eparchie w Stanach Zjednoczonych (Mińko, 2009, s. 211). Większość bułgarskich parafii posługuje się kalendarzem nowojuliańskim. Patriarchalną świątynią jest sobór Aleksandra Newskiego w Sofii. Językiem liturgicznym Cerkwi bułgarskiej jest język cerkiewnosłowiański, chociaż coraz częściej wprowadzane są teksty liturgiczne we współczesnym języku bułgarskim.

Reasumując, trzeba podkreślić, że droga do ukształtowania się współczesnego Bułgarskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego była nie tylko drogą Kościoła, ustawicznie poszukującego należnego miejsca w prawosławnym świecie, ale także drogą kształtowania się bułgarskiej tożsamości i identyfikacji narodowej, której Kościół bułgarski jest bardzo ważnym elementem. Dzieje Cerkwi spletały się z walką o niepodległość. Współczesna autokefalia Kościoła, który jest dziś patriarchatem, kształtowała się w XVIII i XIX wieku, jednak tradycja walki o niezależność Kościoła sięga czasów księcia Borysa, który wprowadził Bułgarię do kręgu krajów chrześcijańskich. Monastery, które od samych początków Kościoła bułgarskiego były ośrodkami życia duchowego i kulturalnego, zwłaszcza od czasów osmańskich, nie tylko krzewiły wiarę, ale także kulturę i język bułgarski. Ta droga to także bardzo trudne kształtowanie relacji z patriarchatem ekumenicznym, którego interesy stały w różnych okresach w sprzeczności z dążeniem Kościoła bułgarskiego do autokefalii.

Bibliografia

- Arnaudov, M. (1942). *Nepoznatiyat Neofit Bozveli*. Sofia. [Арnaudов, М. (1942). *Непознатият Неофит Бозвели*. София].
- Burleigh, M. (2011). *Święta racja. "Świeckie religie" XX wieku*. Warszawa.
- Dąbek-Wirgowa, T. (1980). *Historia literatury bułgarskiej. Zarys*. Wrocław.
- Dimevski, S. (1989). *Istorja na makedonskata pravoslavna tsrkva*. Skorje. [Димевски, С. (1989). *Исторја на македонската православна црква*. Скопје].
- Dimitrov, I.Z. (2007). Bulgarian Christianity. W: K. Parry (red.), *The Blackwell Companion to Eastern Christianity* (s. 47-93). Victoria.
- Dimov, Ya. (2004). *Kiril – „patriarh balgarski“*. Sofia. [Димов, Я. (2004). *Кирил – „патриарх български“*. София].
- Gjuzelew, W. (1986). Bułgarskie średniowiecze. W: I. Dymitrow (red.), *Bułgaria. Zarys dziejów* (s. 54-57). Warszawa.
- Duychev, I. (red.). (1961). *Gratski izvori za balgarskata istoria*, sast. (t. 8). Sofia. [Дуйчев, И. (сът.). (1961). *Гръцки извори за българската история*. (т. 8). София].
- Dymitrow, I. (red.). (1986). *Bułgaria. Zarys dziejów*. Warszawa.
- Hannick, Ch. (1999). Nowe chrześcijaństwo w świecie bizantyńskim: Rusini, Bułgarzy, Serbowie. W: J. Kłoczkowski (red. wyd. pol.), *Historia chrześcijaństwa. Biskupi, mnisi i cesarze 610-1054* (t. 4, s. 731-755). Warszawa.
- Hristov, Hr. (1972). *Paisiy Hilendarski*. Sofia.
- Ivanova, K. (1987). *Balgarskata literatura i knizhnina prez XIII v.* Sofia. [Иванова, К. (1987). *Българската литература и книжнина през XIII в.* София].
- Karavelov, L. (1967). *Sabrani sachinenia*. (t. 7). Sofia. [Каравелов, Л. (1967). *Събрани съчинения* (т. 7). София].

- Kiselkov, V. (1963). *Sofroniy Vrachanski. Zhivot i tvorchestvo*. Sofia. [Киселков, В. (1963). *Софроний Врачански. Живот и творчество*. София].
- Knowles, M.D. i Obolensky, D. (1988). *Historia Kościoła 600–1500*. (t. 2). (R. Turzyński, Tłum.). Warszawa.
- Korzh, I.A. (2001). Arseniy II. W: *Pravoslavnaia Entsiklopediya* (t. 3, s. 423-424). Moskva. [Корж И.А. (2001). Арсений II. W: *Православная энциклопедия* (т. 3, s. 423-424). Москва].
- Kosik, V.I., Temelski, Khr. i Turilov, A.A. (2002). Bolgarskaya Pravoslavnaia Tserkov'. W: *Pravoslavnaia Entsiklopediya* (t. 5, s. 615-643). Moskva. [Косик, В.И., Темелски, Хр. и Турилов, А.А. (2002). Болгарская Православная Церковь. W: *Православная энциклопедия*. (т. 5, s. 615-643). Москва].
- Krasiński, J. (2012). *Kościóły i obrządku wschodnie. Sanktuaria – Skarby kultury*. Sandomierz.
- Kumanov, M. i Isova, K. (2006). *Istoricheska Entsiklopedia Bulgaria*. Sofia. [Куманов, М. и Исова, К. (2006). *Историческа Енциклопедия България*. София].
- Kumor, B. (1973). *Historia Kościoła*. (t. 2). Lublin.
- Kumor, B. (1984). *Historia Kościoła*. (t. 5). Lublin.
- Lang, D.M. (1983). *Bułgarzy*. Warszawa.
- Lewicki, T., Swoboda, W. Krum. W: *Słownik Starożytności Słowiańskich* (t. 2, s. 527-528).
- Ławreszuk, M. (2009). *Pravosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych*. Warszawa.
- Makarova, I.F. i Zhila, L.I. (1999). Konfessii i formirovanie bolgarskoy natsii. W: *Rol' religii v formirovanii natsiy* (s. 207-209). Moskva. [Макарова, И.Ф. и Жила, Л.И. (1999). Конфессии и формирование болгарской нации. W: *Роль религии в формировании наций* (s. 207-209). Москва.]
- Mińko, A. (2009). Kościół Prawosławny. W: H. Tranda i M. Patalon (red.), *W drodze za Chrystusem. Kościoły chrześcijańskie mówią o sobie* (s. 199-229). Kraków.
- Ostrogorski, G. (2012). *Dzieje Bizancjum*. Warszawa.
- Panaiteacu, P.P. (2002). *Mihai Viteazul*. Bucureşti.
- Panayotov, P. (2005). *Balgarsko Srednovekovie. Politicheska, ikonomicheska i kulturna istoria na balgarskoto hanstvo (VII–IX v.), knyazhestvo (IX–X v.) i tsarstvo (X–XIV v.)*. Izvori, fakti, mnienia. Veliko Tarnovo. [Панайотов, П. (2005). *Българско Средновековие. Политическа, икономическа и културна история на българското ханство (VII–IX в.), княжество (IX–X в.) и царство (X–XIV в.)*. Извори, факти, мнения, Велико Търново].
- Pantschovski, I. (1971). *Patriarch Kyrill*. Berlin.
- Papadopoulos, S. (1984). Le métropolitte de Veliko Tărnovo Denis Rallis Paléologue et ses efforts pour la libération des Grecs et des Bulgares asservis. W: *Kulturnii literaturni otnoshenia mezhdu balgari i gartsi ot sredata na XV sredata na XIX vek* (s. 47-50). Sofia. [Културни и литературни отношения между българи и гърци от средата на XV до средата на XIX век (s. 47-50). София].
- Patriarh Kiril, (1956). *Ekzarh Antim (1816–1888)*. Sofia. [Патриарх Кирил, (1956). *Екзарх Антим (1816–1888)*. София].
- Radivoev, M. (1912). *Vreme i zhivot na Tarnovskia Mitropolitilariona (Makariopolski)*. Sofia. [Радивоев, М. (1912). *Време и живот на Търновския митрополит Илариона (Макариополски)*. София].
- Ramet, P. (1984). *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*, Durham.
- Runciman, S. (1930). *A history of the First Bulgarian Empire*. London.
- Shivachev, S. (2001). *Sbornik v chest na Kiril patriarh balgarski po sluchay 100 godini ot rozhdenieto i 30 godini ot negovata smart*. Plovdiv.
- Snegarov, I. (1952). Vzaimootnosheniya Bolgarskoy i Russkoy Pravoslavnykh Tserkvey do i posle provozglasheniya skhizmy (1872 god). W: *Godishnik Nadukhovnata Akademiya* (27), t. 2, s. 201-228. [Снегаров, И. (1952). *Взаимоотношения Болгарской и Русской Православных Церквей до и после провозглашения схизмы (1872 год)*. W: *Годишник на Духовната Академия*. (27), т. 2, s. 201-228].

- Stoyanov, M. (1962). Prepisi na Paisievata "Istoria slavyanobolgarskaya". W: *Paisiy Hilendarski i negovata epoha* (s. 557-596). Sofia. [Стоянов, М. (1962). *Преписи на Паисиевата "История славяноболгарская"*. W: *Паисий Хилендарски и неговата епоха* (s. 557-596). София].
- Swoboda, W. (1961). Organizacja Kościoła (Bułgaria). W: *Słownik Starożytności Słowiańskich* (t. 3, s. 494-500). Wrocław .
- Taranidis, I.C. (1988). *The Slavonic manuscripts discoverd in 1975 at St. Catherine's monastery on Mount Sinai*. Tessaloniki.
- Теплов, В. (1889). *Греко-болгарскиятъсерковный вѣпрос по неизданнымъ источникамъ*. Санкт-Петербург. [Теплов, В. (1889). *Греко-болгарский церковный вопрос по неизданным источникам, Санкт-Петербург*].
- Wasilewski T. (1972). *Bizancjum i Słowianie w IX wieku. Studia z dziejów politycznych i kulturalnych*. Warszawa.
- Wasilewski, T. (1988). *Historia Bułgarii*. Wrocław.
- Zernov N. (1967). *Wschodnie chrześcijaństwo*. (J.S. Łoś, Tłum.). Warszawa.

Rozmiar artykułu: 0,9 arkusza wydawniczego